

Éles Csaba

A természeti és a társadalmi esztétikum példakörei Eötvös József életművében

Eötvös Józsefet – mielőtt még erőteljesen a közélet és a tudományok felé fordult volna, majd azzal párhuzamosan is – eredendően mély, általánosan emberi és lélektani, erkölcsi és *esztétikai érzékenység* jellemezte. Szenzibilitása leírható egyfelől a németekével és a franciákéval rokon kései szentimentalizmusként és kortárs romantikusként; másfelől alkotói, közvetítői és befogadói mentalitásként. Kiemelendő, hogy ez az irodalomtól a politikáig és a politológiáig ívelő-cirkuláló szellemi pálya és világ – mutatis mutandis – több ponton is érdekes és érdemleges hasonlóságokat mutat mindenekelőtt Erdélyi János, illetve Szemere Bertalan gondolkodásával. Eötvös valóban kiemelkedően sokrétű, értékes és időtálló szellemi örökségét születésének (1813. szeptember 3.) kétszázadik évfordulóján több aspektusból is megközelíthetjük, rendszerezhetjük, elemezhetjük és értékelhetjük. Életművét ezúttal esztétikai szempontból „szűrjük meg”, hogy azt méltóképpen megvilágíthassuk. Hol van nagyobb szükség ugyanis a föntebb kiemelt „érzékenységre”, mint az esztétikum, a művészetek világában? Ki tehetné meg ezt termékenyebben, aki egyszerre alkotott költőként, darabszerzőként és főként regényíróként; s mindezek mellett mindig mint esztéta is elmélkedett?

A puszta szépségeitől a természeti esztétikum vigasztaló szerepéig

Az esztétikum objektíve a természetben jelent meg először, de szubjektíve csak a művészeteket megalkotó és befogadó emberben születhetett meg és tudatosodhatott. Egyrészt azért, mert a művészetek általában véve formálják esztétikai fogékonyságunkat; másrészt azért, mert konkrétan ábrázolják is a természet szépségeit: fenségességét, illendjét vagy tragikumát stb. Sőt, ha a korszellem megköveteli és a mű eszmeisége megengedi, akkor a legnagyobb és a kezűket „a kor ütőerén” tartó művészek társadalmi-politikai jelentőséggel bíró szimbólummá emelik föl a természetet. Különös jelentőségre tett szert ez a Rousseau örökségét hordozó európai romantika és a magyarországi reformfolyamatok korában – tehát a 19. század első felében.

Így áll ez Eötvös József *A falu jegyzője* című, 1845-ben megjelent kiemelkedő epikai alkotása esetében is. Az már külön a regény szemszögéből szimbolikus, hogy a művet a természeti esztétikum részletesebb leírása keretezi. Vándory Boldizsár, Tiszarét református lelkésze, önmagának is ellentmondva a rész és egész gazdagságának kérdésében, végül az előbbi mellett teszi le a voksát. „A sík, melynek unalmas egyenlősége felett szemeid elfáradnak, közelebből nézve annyi termékenységet, annyi egyes szépségeket mutat, hogy szinte elfelejted, mennyire szegénynek látszott az egész.” (FJ, 33.o.¹) A nyitódialógusnak erre a mondatára utal vissza a szerző egyes szám első személyben,

1 tudomány és társadalom

regénye záró soraiban. A tengerhez hasonlatos rónaság gyönyörűsége – amelyet nyári nappalokon a délibábok, éjjelente pedig a pásztortüzek tovább színeznék – fölülmúlja Európa legmagasabb hegységét is.

„Ha a nap szürke határod fölött csendesen fölmerül s ragyogó sugárait egész felszínen akadály nélkül egyszerre elönti, vagy a délibáb a dél forró hevében árnyatlan téreid fölött tavakat fest, mintha a szomjúzó föld a tenger árajairól álmodoznék, melyek azt egykor takarták; vagy ha az éj sötét nyugalma borult el a messze határ fölött, s míg fönn csak a csillagok, lenn itt-ott egy páasztortüz világít, a földön végetlen csend terül el, úgy, hogy a vándor a magas fűvön átsuhogó esti szellőt hallhatá, nem tölté-e ily pillanatokban leírhatlan érzemény kebelét? Érzemény, melyet a magas Alpok főséges csudái közt nem talált, s mely búsabb talán, de nagyszerűbb, mint te nagyszerűbb vagy e föld minden bérceinél, honom korlátlan rónasága, te párja a végetlen tengernek, zöld s határtalan, mint ő, hol a szív szabadabban dobog s szemünk nem talál korlátokat.” (FJ, 740.)

Ez a poétikus próza, jelesül *A falu jegyzője* három utolsó bekezdése, színvonalában – ha mértékében nem is – méltó szépirodalmi rokona a kortárs Petőfi Sándor természetkultuszának: közelebről a magyar pusztá apoteózisát formába öntő tájköltészetének. Eötvös ezen a téren feltétlenül megközelíti Petőfit, s ez a jelenleginél jóval nagyobb közismertséget érdemel. Ahogy „*A természet vadvirága*” vagyis Petőfi – mondjuk 1844 júliusa (*Az Alföld*) és 1848 júniusa (*Kiskunság*) között – nyelvezetével az igazi magyar rónaságot megteremtette, az a maga nemében természetesen egyedülálló. Azonban ahogyan Eötvös a vármegyei visszaélésekkel és maradisággal szembeszálló regényét befejezi, az Petőfi pusztá-verseihez hasonlóan szintén elkötelezett és progresszív – leszámítva a költemények forradalmi életét. Az Eötvös révén láttatott rónaságban a magyar nép ereje és reménye rejlik, viruló jövője rejtőzködik.

„Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk! Reményzölden, de pusztán állsz, arra teremtve, hogy termékenységeddel áldást árasszál magad körül, de még kopáran. Az erők, melyekkel Isten megáldott, még szunnyadoznak, s az ezernyi évek, melyek fölötted átvo-nultak, nem láttak dicsőségben; de az erő, rejtve bár, még él kebledben, a gaz maga, mely határodon oly dúsan felnő, hirdeti termékenységedet, s szívem mondja, közelg az idő, hol virulni fogsz. Virulni te, szép rónaságunk, s virulni a nép, mely egy ezred óta síkodat lakja. Boldog, ki e napot elérheti! Boldog, ki legalább azon öntudattal vigasztalhatja magát, hogy minden tehetségével e szebb idő előkészítésére dolgozott.” (FJ, 740–741.) Térjünk vissza megint a regény elejére, de rárimelés helyett a remény ellenpontozásaként. Abból a bevezető beszélgetésből, amelyből Vándory szavait már átvettük, most Tiszarét falu jegyzőjének sajnálkozását hallhatjuk ki. Tengelyi Jónás még harminc év múltán is földerül, ha Heidelberg környékének hegyeire, szőlőire, várának romjaira visszaemlékezik; de „...ha ezt vidékünk véghetlen unalmasságával összehasonlítom, sírhatnám a sors óriási igazságtalansága felett, mely emberi lényeknek ily sivatagot adhata lakhelyül.” (FJ, 32.) A nép és országa milyenségének és megismerésének párhuzama később a szerző szájából is megismétlődik. „A komorság, mely a magyar népet jellemzi, azonban meggyőződésem szerint, történetén s jelen állásán kívül még vidékünk szomorú jellemének tulajdonítható. Ki az, ki e hon rónáin végigtekintve meg tudná tartani vidámságát? Az őserdő, mely e tájakat talán egykor eltakará, rég kivágotott, s az áthatlan növényfátyol, mellyel e föld szűz testét egykor takarta, az ember fejszéje alatt eltűnt, de helyette csak pusztaságot találunk.” (FJ, 308.) A komor nép és a szomorú rónaság nem szülhet és

tükrözhet mást, csak belső és külső lepusztultságot; ahol a remény illuzórikus, s csak a reménytelenség a reális.

Ide kapcsolódik Eötvösnek egy bő másfél évtizeddel későbbi megfigyelése és meggyőződése, hogy egykori őseink, honfitársaink hazaszeretete elsősorban nem a földjéhez, hanem a nemzetéhez való ragaszkodás. Ez az oka, hogy nálunk a lokális vagy – népiesen szólva – az ún. „falutorony patriotizmus alig található”. „A magyar nem földjéhez: ő nemzetéhez ragaszkodik, s ez oka, hogy nálunk a helyi, az úgynevezett falutornyának patriotizmusa alig található; s mégis azon érzelem, mely az egész népet egy nagy egészévé összefűzi, erősebb, mint bármily más európai nemzetnél. Hisz az érzéketlen bércet s rónaságot ki szerethetné úgy, mint az, ki érzelmeit viszonzhatja. Az-e oka ennek, mert keletről jövének, s miként őseink, más vándor népek módjára, nem egyes helyiségekhez, hanem fajkhoz való ragaszkodásuk által váltak nemzetté: úgy mi is megtartottuk jellemünket és érzéseiket ebben is; vagy talán az, mert a magyar másfél századig török járom alatt görnyedt, s hazájában, melynek felét nemzete s ellenségei bírták, magát otthonosnak nem érezheté, nem tudom, de annyi bizonyos, hogy ezen érzés a mai napig sem változtatta meg természetét, s hogy az egységnek érzete, mely népünk minden osztályait áthatja, s annyi viszály és csapás után a hazát fenntartá, éppen ennek köszönhető.” (NE, 609–610.) Nem elhanyagolható azonban, hogy Eötvös ezt nem közvetlenül jelenti ki, hanem az 1861-ben megjelent *Novella* című elbeszélésében Szűcs István szájába adja.

Az eddigieket összefoglalandó és részben újból hangsúlyozandó, megállapíthatjuk, hogy ahogyan Eötvös a természetet – jelesül a pusztát – látja és látásmódját kifejezi, az méltó párhuzama a szépprózában Petőfi hasonló világú-témájú poézisének. Előrevetítője és a maga módján hitelesítője is egyrészt annak a *népiségnek* (nem a népiességnek!), tehát a nép iránti írói és közéleti elkötelezettségnek – nota bene: a néppel való sorsközösség írástudói vállalásának – amelyet majd az eötvösi irodalomszemléletről szóló tanulmányunkban fogunk kifejteni. Másfelől ugyanez a „prolongálás” vonatkozik Eötvösnek a népiességre, a nemzeti önismeretre, továbbá a hazaszeretetről szóló gondolkodására is. A természeti esztétikumról így bizonyítható be, hogy korántsem valamiféle félreeső kis téma, hanem azt vizsgálván csakhamar közel kerülhetünk elsősorban társadalmi kérdésekhez.

Eötvös és más szerzők okán, valamint ki-ki a maga tapasztalatai nyomán joggal jelentheti ki, hogy a természet szépségei mintegy „gyógyírként” hatnak lelki szomorúságainkra, fájdalomainkra. A természet esztétikuma tehát vigasztal – ámde hogyan? S előtte még egy kérdés: egyáltalában mi is az a vigasz(talás) mint folyamat? Nem könnyű bárkit is mélyebben megvigasztalni, de még nehezebb önmagunkat. Nagyon pontosan fölismerte ezt néhány évvel korábban (1839–41) Gusztáv, *A karthausi főhöse*: „... az ember ezer vigasztaló okot talál mindenkinek, csak magának nem.” (KVD, 239.) Ebben segíthet bennünket a természet és a művészetek. Mindkettő alkotás, amelyek továbbmutatnak a legnagyobb és közvetett közös Alkotó, Gondviselő és „talentumokat” ajándékozó felé – vagyis megint egy másik tanulmányban részletesebben tárgyalandó vallás és hit kérdésköréhez.

Most azonban maradunk még a természeti esztétikum vigasztaló szerepénél, visszatérve a „hogyan” kérdéséhez. Eötvös választát bővebben szintén *A falu jegyzője* két mondatában találhatjuk meg. „A természet bájai nagy bajainkat nem felejtetik el velünk, de elveszik keserűségüket. A szenvedélyes bánat helyett, melyet emberek között vagy szobánkba zárkozva éreznék, szelíd szomorúság tölti lelkünket; úgy látszik, mintha az egész

1 tudomány és társadalom

természet részt venne fájdalunkban, mintha minden csillag sajnálkozva nézne le reánk; a nagy láthatáron körültekintve érezzük egész parányiságunkat, s önszerencsétlenségünk kisebbnek látszik, midőn eszünkbe jut, mily kevés s mily mulékony egész létünk.” (FJ, 727.) A természet vigasztaló ereje azonban nem hatol mélyre, s még mulékony is. Átmenetileg tompítja és enyhíti, ellensúlyozza és föloldja fájdalunk keserűségét; úgy kicsinyítve le bajainkat, hogy „parányivá” tesz bennünket is.

Eötvösnek az előbb említett „mulékonyssággal” kapcsolatos megfigyelése, hogy „...a vigasztalás s nyugalom, melyet a természet szépségeinek köszönünk, nem tart soká...” (MO, 268.), már nem nagy társadalmi, hanem két esztendővel későbbi, talán még kiemelkedőbb történelmi könyvéből való. (Ez az 1847-ben megjelent ún. „Dózsa-regény”, pontos címén a *Magyarország 1514-ben.*) Szűk száz oldallal előtte azonban – visszaidézve *A karthausi szerzőjének* artistikusan szentimentalista stílusát – olyan elismerést kap tőle a természet, melyet még a művészetek is a szó szoros értelmében megirigyelhetnek. Két szép mondatának értelme röviden ugyanis ez: *A természet szépsége maradandó – a művészeté viszont múlandó.* „A tiszta ég sötétkék ívekben boltozott a táj fölött, csillagok ragyogtak, s a berekben énekhez fogott a csalogány. Azon énekhez, amelynek fájdalmas hangjai a szívnek oly jólesnek, melyet az ember ezredek előtt gyönyörrel hallott, s gyönyörrel fog hallani ezredek után, midőn a művészet legszebb dalai feledékenységre merültek: mert csak az, mi a természettől jő, marad fenn örökké.” (MO, 177.)

Az ég tehát szép tisztán, de szép lehet felhőkkel telehintve is. Gyönyörködhetünk – írja Eötvös negyedik, még befejezett regényében (*A nővérek*, 1857) – a felhők „csudálatos formáin s a nap sugáraiban ragyogó szélein”; a felhőkben, amelyek szépek, „de csak a távolban”. (NE, 157–158.) A felhők sok íróit leírásra ihlettek már; a legnagyobbak közül gondoljunk csak a Monte Ventoso fennsíkára fölgyalogló Petrarcarra,² Goethére (*Levelek Svájcból*), Lev Tolsztojra (*Háború és béke*) vagy Hermann Hessére (*Peter Camenzind*).

Ha a természeti esztétikum eötvösi ábrázolásának primer párhuzamaként utaltunk Petőfi verseire, akkor értelmezését illetően nem odázhatjuk későbbre az Erdélyi Jánosét. Gazdagon kiterjedt filozófiai és esztétikai, irodalomkritikusi és közírói életműve egyedül részünkről legalább két-három tanulmányt, esszét érdemelne. Egyfelől az idő: kétszáz éve, 1814. április 1-jén született – másfelől a tér okán. Élete és munkássága ugyanis, Magyarországon maradván – elsősorban Pest-Buda, de egy kevésbé Debrecen mellett is – számos szálán, hosszú tanuló- és tanári évekkal kötődik Sárospatakhoz.³ Átformálva a közmondást: amit egy jelentős életművel kapcsolatban megtehetsz egy éppen íródo munka keretei között, azt ne halaszd egy megírandóba. És most itt kínálkozik előttünk ez a „keret”, mert Erdélyi – Eötvös és Petőfi kortársaként, sőt őket még kissé meg is előzve – egyszerre egy költő és egy esztéta már említett érzékenységgel mélyen belelátott mind a magyar pusztá, mind az észak-németalföldi tenger titkaiba.

Az első akkor történt, amikor Erdélyi János 1842-ben, Debrecenbe igyekezőn, a Hortobágyon kocsizott át. „Az a nagyság, mely a szem előtt feltárul, sőt kimegy annak határaitól, s mintegy a végtelenségbe foly el, lehetetlen, hogy a fenséges érzetét fel ne támassza kebelünkben. ... A pusztá szépségei nem csörgő patak, nem fülmile csattogása, hanem az a nagy rendtelenség, melyet mintha két viaskodó isten hagyott volna maga után, mindent földig rombolva le.” A második „titoktárás” meg akkor, amikor tudós példaképünk Németországból Amszterdamba utazott. „Ki tengert nem látott – írta haza 1844. augusztus 4-én –, sokkal tartozik szemének, míg azt örökre behúnyná. Szeretném, ha

nagyobb volna a hab, vagy tükörsima feleletű a tenger. Amúgy látnám a természet erejét, így annak szelíd gyöngédségét, vagy inkább: látnám a szenvedélyt és a nyugalmat ősz alakjában. Szeretnék oly messzire utazni tengeren, hogy megúnjam azt, ekkor talán ki volnának vágyaim elégtve.”⁴

A női szépségtől a szónoklat erejéig

A természeti és társadalmi esztétikum széles közérdeklődésre számot tartó határterülete az emberi szépség; mert alapját ugyan az előbbi teremti meg, de „munkáját” az utóbbi fejezi be (kiteljesíti, finomítja stb.). Eötvös ezt a maga érzelmi értelemben is főnemesi módján úgy fejezte ki, hogy Magyarország és Erdély legértékesebb „természeti kincsei” az asszonyok és leányok. (NE, 837–838.) A 19. század első és második harmada bizonyosan az a kor, amikor az emberi szépség ábrázolása és vizsgálata – jórészt – a női szépségre szorítkozik. (Azért akkoriban ábrázolták természetesen a férfiszépséget is; de visszafogottan, a szó szorosabb és átvitt értelmében is csak felöltöztetve.) Előrebozsátandó, hogy Eötvös négy gondolatfutama a női szépségről két könyvében olvasható: az egyik a történelmi (1847), a másik a tíz évvel későbbi nevelési (1857) regénye. A két műben szerepel egy-egy olyan férfi (Ártándi Tamás és Káldory Adorján), akik két-két nő különböző súlypontú (erotikus, szerelmi, erkölcsi, szellemi vagy társadalmi érdekű) vonzásában élik az életüket. Előbbi akaratlanul vagy egyoldalúan „vetelkedő” női párosa Szaleresi Klári és Telegdi Frusina – utóbbié pedig Vámosy Irma és Ormosy Margit. (Ezeknek a sajátos szerelmi háromszögeknek a szereplői – egymást váltogatva – egy irodalmi színház pódiumára is fölkerülhetnének, az anakronizmus ódiama nélkül.)

„Termete nem vala oly karcsú, mint Frusináé; de ki Klári gömbölyű karjait, e hollófürtök alatt kifehérlő vállat s dagadó keblet látá, melyeket szobrász márványból kerekdedebben sohasem faragott volna ki: az e bájló lény előtt az ideál-szépségről könnyen megfedekezett. Frusina szeméinek tekintete szelídebb s andalgóbb vala, mint szép vetélytársáé; de benne nem oly eleven lángok égtek, benne fenségesebb, de nem annyi dolgok valának kimondva; képének vonásai szabályosabbak voltak, de a gödörkék, melyeket a szépség angyala Klári piros arcaiba nyomott, s melyekben a férfiszem mintegy örvényekben elmerült, mondhatatlan bájt adának a polgárleány egész ábrázatának – szóval, Klári szépsége inkább szólt az érzékekhez; e karok arra valának alkotva, hogy öleljenek; e duzzadó ajkak, hogy csókoljanak...” (MO, 168.) Így állította egymással szembe a Dózsa-regény szerzője egyfelől az eszményi, a szabályos (Telegdi István leánya) – másfelől az érzéki és éppen ezért szabálytalan (Szaleresi Ambrus lánya) női szépségtípust.

A *nővérek* már nélkülöz ilyen jellegű összehasonlítást: Eötvös ugyanis kizárólag Irma külső megjelenésére koncentrál. (Mintegy kompenzálásként viszont sokkal többet megtudhatunk Margit belső világáról, gondolati csapongásairól, érzelmi-lelki hullámveréseiről.) „Irma szép vala. Egyike azon szépségeknek, melyeket márvány és ecset vissza nem adhat, mert nem szabályosságuk, hanem az érzés és szenvedély változó kifejezése, éppen az élet az, miben bájló hatalmuk fekszik. – Voltak napok, midőn aki Irmát látá, alig foghatá meg a hatást, melyet az csaknem minden férfira gyakorolt. Első tekintetre legföllebb termete s a sötét haj és szem, mely arcának halványságát még inkább kiemelé, tűntek fel. De ha a beszélgetés véletlenül oly tárgyra fordult, mely őt érdeklé, ha oly valaki lépett a szobába, ki iránt vonzalmat érzett: egy szó, mely szívéhez hatott, egy véletlenül támadt

1 tudomány és társadalom

gondolat, s arca egyszerre megváltozott. Mint a tó, melynek tükörén a viruló partok s az ég távol csillagai egy képpé egyesülnek, s melynek sima felszínén a leggyengébb szellő sem lejthet át nyom nélkül: ilyen vala ez arc, szép, főképp azáltal, mit visszaadott, mit kifejezett.” (NE, 173–174.)

Az arc változékonysága – verbális értelemben vett némaságában is – a női szépség vonzerejének egyik alapvető titka. Ez a titokzatosság egyszerre fedeződik föl és fokozódik is beszéd közben; kiegészülve különféle gesztusokkal, a testtartás nonverbális nyelvezetével vagy jelrendszerével. Mindezt nem elegendő csak nézni: érezni is kell. „Vannak asszonyok, kiknél csak szemre van szükségünk, kiknek vonásai, a művészet által a szépség eszményképeként felállított vonaloknak annyira megfelelnek, hogy szépségüket csaknem tudományosan bebizonyíthatjuk; Irma azok közé tartozott, kiknek szépségét nemcsak látni, de érezni kell, de kik éppen azért mindenkire nagyobb hatást tesznek. Ki vele csak találkozott, hidegen maradhatott; ki vele beszélt, az csaknem kivétel nélkül bevallá, hogy soha érdekesebb nőt nem látott.” (NE, 174.) Természetesen korántsem mellékes, hogy az a beszélgetés közömbös kérdésekről szenttelenül folyik – avagy szenvedélyesség bujkál, vonzódás vibrál benne. Ezen a ponton Eötvös végre kimondja a női szépséggel kapcsolatban legfőbb következtetését. *A nőnek egész szépsége csak a szerelem által nyilvánul.* „Ó, a keleti közmondás, hogy Zulejka szépségét csak Juszuf szemével láthatni, nagy igazságot mond ki. A nőnek egész szépsége csak a szerelem által nyilvánul. Mint a virágzó fa, melyet a vész megingat, egész körét messze elborítja virágaival: úgy a szépség gazdag kincseit, melyeket a természet a nőnek adott, csak az ismeri egészen, ki őt a szenvedély pillanataiban láthatta.” (NE, 174.)

Mielőtt továbbvinnénk gondolatmenetünket, maradjunk még egy kissé általában az arc filozófiai problémájánál. Ismert Hegelnek – mint a racionalista világszemlélet legrendszerezettebb gondolkodójának – azon híres tézise, amely szerint: *Aki ésszerűen néz a világra, arra a világ is ésszerűen néz vissza. A falu jegyzője* című regénynek is van egy toposza Vándory Boldizsár közvetítésével, amelynek teljesen hasonló a logikai menete: *Aki derűsen néz a világra, arra a világ is derűsen néz vissza.* Következtetésünket kontrollálандó, idézzük ide azonban Eötvös szavait is. „Ki a jelennek jó oldalát föl tudja találni, múltjában is elég olyasra fog akadni, mi őt vidám életnézetében megerősíti. Annak, ki vidám arccal néz az élet folyójára, sima tükörén vidám arc mosolyg elébe, s a föld minden helyén öröm hangzik vissza bérceiről, ha örömhangokat küldél feléjük.” (FJ, 33.)

Eötvös az emberi arc kapcsán is bizonyosságát adja, hogy függetlenül és humanista módon gondolkozó szabad szellem. Elutasítja ugyanis – már megjelenésének korában – a még sokáig divatos frenológiát (Gall) és a vele rokon arcmorfológiát (Lavater) – helyettük az empatikus lélektani fiziognómiát preferálva. „Nem vagyok barátja Lavater tanának, sőt midőn e világon annyi ok van, mi az embert embertársai ellen igazságtalanná teszi, szinte félek e tudománytól, mely bizonyos alakú orrt, szemet vagy szájat egyes rossz tulajdonságok bizonyos jelének hirdetve, a szerencsétlent, kinek a természettől épp ily alakú arcvonalak jutottak, minden vétke nélkül az emberek gyanúskodásainak teszi ki; de van valami az emberi arc kifejezésében mégis, egy leírhatatlan, de mindenikünkre egyiránt ható kifejezés, mi bizodalomra vonz, vagy visszataszít, szeretetet vagy borzalmat gerjeszt már első tekintetre is.” (FJ, 225.)

Az esztétikai befogadás élményvilágairól szóló könyvünk⁵ utolsó előtti fejezetében a társadalmi esztétikummal vagy a mindennapi élet szépségeinek megnyilvánulásaival foglal-

koztunk. A problémakör gyakorlatilag olyannyira szerteágazóan parttalan, hogy ez a rész csak különböző elemek laza láncolataként jelenhetett meg. A gondolati építkezés egyik „mozaikja” az a *szónoklat*, amelynek máig mintaadó aranykora Magyarországon – legalábbis módszertani értelemben – a 19. század második negyedének reformfolyamata. Különösen az az 1840-es évtized, amikor Széchenyi István – politikai nézetkülönbségeik ellenére – elismerően szólt Kossuthról; amikor Hector Berlioz – magyar nyelvünket nem értő francia létére – csodálattal írt Deákról.

Közéleti pályafutása során (1839-től 1870-ig) Eötvös József is számos lényeglátó és gondolatgazdag, kiválóan megkomponált és nagyhatású szónoklatot (politikai, ünnepi és emlékbeszédet) tartott. Értő fülekkel bíró kortárs hallgatói és méltatói a legnagyobbakhoz – sőt esetenként föléjük is – emelték Eötvöst, a szónokot. Gyulai Pál és Toldy Ferenc, Lónyay Menyhért és Csengery Antal azért tehették ezt, mert beszédeiből kihallották a kiemelkedő költőt és író, a közéleti személyiséget és a gondolkodót. Azt a filozófiai szintű nagy bölcselőt, akinek témaköreire különböző tanulmányokkal-esszéekkel kívánunk visszatérni; ám akit most mint a szónoklat esztétáját, a retorika teoretikusát szeretnénk fölmutatni.

Eötvös szemében a 19. század egyszerre az egyesülés és a szabadság korszaka (1865, AP, 608.); és szépsége ezeknek, különösen pedig „a szabadság következménye” (1870, AP, 789.). Ha ez így van, akkor ez a kor megköveteli, a szabadság pedig megérdemli, hogy érvényesülése érdekében szép és tartalmas szónoklatokat tartsanak. Olyanokat tehát, amelyek megfelelő tartalmú és formájú válaszokat adnak a közérdekűen aktuális kérdésekre. A magyar nemzeti újjászületés és szellemi szabadság első nagy élharcosa – Kazinczyt követően – Kölcsey Ferenc. Az a Kölcsey, akit Eötvös – még Széchenyit megelőzően – iránymutató eszményképének, tanítómesterének tekintett (de mások is, például az emlékirataiban Pulszky Ferenc⁶). Akiről *A falu jegyzője* című, 1845-ben megjelent társadalmi regényében megformálta a hajlíthatatlan erkölcsi tartású Völgyesy alakját; s akiről 1839-ben megtartotta első, evokatív erejű, sitergően sikeres, sokáig emlegetett emlékbeszédét.

Ebben szerepel néhány olyan sor, amely mélyen rávilágít Kölcsey szónoki hatásának erejének titkára. Ha az országgyűlési követ „szavánál kebletek megindult, ha beszéde előbb nyugodt tisztaságban haladva, mindig hangosabb s erősebb hullámokban áradt el, míg végre mint a bérci folyam, mely szikláról sziklára rohanva minden ellenállást legyőz, szíveteket ellentállhatlanul magával ragadá: erős, ellentállhatlan meggyőződése vala az, mi szónoklatának e varázshatalmát adá. (...) Kölcsey bízott a jövőben, s éppen mert bízott, mert szavát soha hiúság vagy nagyravagyás, hanem mindig a legtisztább honszeretetet s meggyőződés hangoztatá, azért vala oly erős, oly ellenállhatatlan e szó.” (AP, 74.) Kölcsey-emlékbeszédét követően negyedszázaddal, 1864-ben Eötvös Kazinczy Gábort is méltatta mint szónokot. Rámutatott a Kisfaludy Társaság alig egy évvel korábban elhunyt tagja fölszólalásainak lényegére. Hallgatóságából „mindenkit egyiránt elragadott, mert minden szó kedélyének mélyéből eredt, mert minden gondolat csak szívének meggyőződését fejezte ki, s szónoklata magában egyesíté mindazt, mi ellenállhatlan hatást gyakorol mindenikünkre, magas eszméket és nemes érzéseket...” (AP, 320.)

Eötvös 1839-ben előrevetítette, hogy olyan szónokká szeretne válni, mint Kölcsey; 1864-ben pedig – Kazinczy Gáborról szólván – önmaga beszédeit is jellemezte közvetve. A kiemelkedő szónokot nem elsősorban eszköztára (szókincse, szerkesztési tehetsége,

1 tudomány és társadalom

hangtechnikája, gesztusai stb.), hanem eszmei értékei (meggyőződése, elvhűsége, szilárd hite stb.) teszik igazán emlékezetessé és maradandóan mintaszerűvé. Ez utóbbi értékek azok, amelyek még bizonyos mértékű „modorosságot” is megengednek neki. Ezért meri Eötvös példaképül ajánlani Catót a politikai retorika terén: nála Karthágó lerombolása volt – nálunk (1866-ban) az alkotmány helyreállítása legyen a beszédek mindig visszatérő refrénje. (AP, 637.)

Két évvel később Eötvös egy szemléletes metaforában találta meg „szónoklattanának” tömör összegzését. A jó szónoklat eszerint olyan, mint a tűz: egyszerre izzít föl (azaz lelkesít) és világosít meg (tehát megindokolva, kételyeket kizárva mutat utat). De azért ne hagyjuk szó szerint sem idézetlenül szerzőnk 1868-ban papírra vetett, aforisztikus gondolatát. „Minden szónoklat csak akkor jó, ha azt tűzhez hasonlítjuk, mely midőn melegít, egyszersmind világosságot terjeszt.” (VG, 749.) Régióta munkálhatott kétszáz éves ünnepeltünkben a hatásos szónoklatnak ez a „tűzesen izzó” hasonlata. Bő húsz évvel korábban ugyanis a következő metaforás mondattal jellemezte Mészáros Lőrinc Rákos mezején megtartott beszédét. „Mint az olvasztókemence megnyitásával az olvadt érc: úgy ömlött el a beszéd e lángoló kebel mélyéből, nemcsak magával ragadva, de lángokba borítva mindent maga körül.” (MO, 357.) Ugyanebben a könyvében, száz oldallal előbb nyilvánítja ki a Völgyesyre, illetőleg Kőlcseyre emlékeztető reményteljes meggyőződését, miszerint a „nemesebb érzemény, mely több emberek jelenlétében mondatott ki, mindég hatással van a hallgatókra; egyeseknek rossz szándékai, szenvedélyeink s néha szerencsétlen körülmények e hatást sokszor eredménytelenekké teszik; de a nemesebb érzemény, melyet Isten minden emberi kebelbe teremtett, nem engedi, hogy a jobbak szavai legalább első pillanatban meg ne hallgattassanak...” (MO, 255.)

Egy nagyszerű szónoklat szinte csodatételekre képes, de dőreség lenne nem érzékelni a korlátait. Egy megfelelően elmondott beszéd fölszítja, és le is tudja lohasztani ugyan a sokaság indulatait; ám csak akkor, ha abból saját rejtettebb és erősebb érdekeinek szószólóját hallja ki. Mészáros Lőrinc, a Temesvár alatti táborozás végén, „elkövetett mindent, hogy lecsillapítsa e vést, de máskor oly hatalmas szava nyom nélkül hangzott most el a sokaság fölött, mely, ha keblében valamely érzemény rejlik, mint Kapisztrán példája mutatja, ha a szónok idegen nyelven mondja is el beszédét, lelkesedésre fakad, s egy Demosthenesnek ellentáll, ha szónoklatában nem saját érzelmeinek igazolását találja. Vészek között a szó messze hat, de csak azon irányban, melyben azt a vihar magával viszi, ellene nem.” (MO, 608–609.) Mindezekhez hozzácsatolható még egy-egy mellékesebb adalék a szónok elfogultságával, és a szónoki tehetség társasági „csapdájával” kapcsolatban. (NE, 79. és 808.)

*

A fentiekben láthattuk, hogy Eötvös – a pusztáról, a női szépségről és a szónoklatról szólván – érdekes és tanulságos adalékokat kínál a természeti, illetve a társadalmi esztétikum megjelenése és befogadása vizsgálóinak. Az irodalom esztétikájával foglalkozó gondolatai a most földolgozottakhoz képest még számosabbak; ezért azok rendszerezése és elemzése egy különálló nagyobb tanulmányt igényel. Hiányérzetünk azokkal a művészeti esztétikumokkal kapcsolatban jelentkezik, amelyek a már megírtak és még megírandók között helyezendők el: ezek a zene, a tánc, a színház; továbbá az építészet, a szobrászat, a festészet és a grafikai műfajok. Igaz ugyan, hogy Kazinczy Ferencről kezdve Gyulai Pálig (majd kiegyensúlyozottabb arányokban utána is) a magyar esztétikai

gondolkodás meghatározó médiuma az irodalom. De éppen a „széphalmi szent” életművében, majd őt követően a reformkor több kiemelkedő irodalmáránál izgalmas és értékes szemelvények lelhetők föl a társművészetekről. A képzőművészetek és a színház, a zene vagy a tánc kapcsán utalhatunk például Bajza Józsefre és Szemere Bertalanra; esztétikai – és általában filozófiai – gondolkodóként azonban mindenkit megelőzve Erdélyi Jánosra. Erdélyi 1842 és 1846 között írt – a természeti esztétikum esetében főntebb már megidézett – magyarországi és nyugat-európai úti leveleiben és naplóiban olyan gondolatokat is megfogalmazott, amelyek őt a tánc, a zene és a képzőművészetek komoly értőjeként jelzik. Szeretnénk, ha születésének kétszázadik évfordulója alkalmat kínálna esztétikai szemléletének korszerű értékelésére.

Ugyanakkor Eötvös József terjedelmes életművének vastkos köteteiben is föllelhetők az irodalom társművészeire vonatkozó töredékek; de ezek olyannyira szilánkszerűek vagy forgácsfélék, illetve többnyire oly kevésbé kifejezetten esztétikaiak, hogy ezekből még egy tanulmányrészlet sem formálható meg. Tartalmukban azonban nem érdektelenek, és tanulmányunk függelékébe – most csak jelzésszerűen – be is illeszthetők. Ide tartozik az, amelyben Eötvös párhuzamot vont önmaga és Liszt Ferenc életpályája között 1864-ben. (VG, 632., 637.) Hősünk – Erdélyitől és Szemerétől, Széchenyitől vagy Wesselényitől eltérően – nem írt útirajzokat, nem vezetett útinaplót; de építészeti élményeit mégis megörökítette. Tette ezt szépiróként: leírásokként beépítve ifjúkori regénye, *A karthausi cselekményébe*. Így kapott szerepet Nîmes, Róma, Velence és általában Itália. (KVD, 235., 243., 249.) Más helyen általában az építészetre és az iparművészetre, a középkorra és a neogótika kritikájára terjedt ki a figyelme. (NE, 335–339.) Ezek a szövegrészletek sokkal inkább Eötvös művelődéstörténeti, mintsem esztétikai szemléletét illusztrálnák. Székely Bertalannak 1862. február 16-án keltezett, tiszteletadó levele úgyszintén, amely szűkebben művészetpolitikánk történetéhez tartozik. Eötvös szorgalmazza benne a decentralizált, megyénkénti múzeumi nemzeti művelődést és nemzetnevelést – a történeti tárgyú festészet révén. (LK, 347–348.)

Jegyzetek

¹ *Tanulmányunkban Eötvös József műveire az alábbi címléírások szerint megadott kezdőbetűs rövidítés és oldalszám alapján hivatkozunk:*

AP: *Arcképek és programok. Magyar Helikon, Budapest, 1975.*

FJ: *A falu jegyzője. Magyar Helikon, Budapest, 1974.*

KN: *Kultúra és nevelés. Magyar Helikon, Budapest, 1976.*

KVD: *A karthausi. Versek. Drámák. Magyar Helikon, Budapest, 1973.*

LK: *Levelek. Magyar Helikon, Budapest, 1976.*

MO: *Magyarország 1514-ben. Magyar Helikon, Budapest, 1972.*

NE: *A nővérek. Elbeszélések. Magyar Helikon, Budapest, 1973.*

RH: *Reform és hazafiság I-III. k. Magyar Helikon, Budapest, 1978.*

UE: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I-II. kötet, Magyar Helikon, Budapest, 1981.*

VG: *Vallomások és gondolatok. Magyar Helikon, Budapest, 1977.*

1 tudomány és társadalom

² Éles Csaba: *Ember és esztétikum. Az esztétikai befogadás élményvilágai.* Napkút Kiadó, Budapest, 2007. 211. o.

³ Vö.: Dobay Béla: *Erdélyi János és kora = Zempléni Múzsza, VIII. évf. 4. szám, 2008. tél, 87–93. o.*

⁴ Erdélyi János: *Úti levelek, naplók.* Madách Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Pozsony–Budapest, 1985. 42–43. és 175. o.

⁵ Éles Csaba, *i. m.*

⁶ Pulszky Ferenc: *Életem és korom.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. I. kötet, 107–108. o.

Boldogság 69:09